

הים התיכון בסיפור העברי הקדום – פתיחות לדיון

גלית חזן-רוקם

האוניברסיטה העברית בירושלים

רוב נושאי מחקרה של כלת הספר שאנו שותפים בכתיבתו סובבים סביב הים התיכון, ועוסקים בתרבותם של אנשים שגורלותיהם ויצירותיהם חצו את הים התיכון לכיוונים שונים בתקופות שונות. גרעין המאמר המוגש לחברתי תמר – שאפשר לומר באופן ציורי שהים התיכון זורם בעורקיה – מבוסס על הזמנתה אותי להשתתף בכנס מוצלח שארגנה. כל הסיבות חוברות אם כן להגיש לה מאמר זה כמתת סמלית על שנים רבות של חברות ושל מחקר משותף.

הים התיכון כונה פעמים רבות ערש התרבות המערבית. האמת היא שזו הגדרה מגבילה, משום שסביב הים התיכון פרחו תרבויות קלאסיות עתיקות, כגון מצרים, פניקיה ובנותיה בצפון אפריקה, יוון העתיקה ובנותיה לכל חופי הים, הפלשתים, האטרוסקים, התרבות ההלניסטית, רומא וכל האימפריה שלה, העולם הערבי המוסלמי המתרחב והולך בימי הביניים, והיהודים שהקיפוהו מכל עבריו. היו רבים שיכלו לכנותו במטבע שטבעו הרומאים "הים שלנו".¹

יומרתו של מאמר זה קטנה מן ההיקף העצום של השראת גלי הים התיכון על תרבות העולם. אבקש לתאר את תוצאת ההצעות החטופות שערכתי בגלגול תפיסת הים התיכון בסיפור העברי לתקופותיו, ושאפשר לסכם באופן אופטימי כמעבר מיראה עמוקה – הן במובן הנומיניזם – דתי הן במובן של פחד ממשי מאובדן פיזי – להתייחדות זהירה ומתחזקת.

הסיפורים העבריים הראשונים המזכירים את הים התיכון, אם כי לא בשמו זה, ספונים בין דפי ספר התנ"ך. חוקרי מקרא רבים, במיוחד אלה שנטייתם היסטורית, מעידים שאנשי תקופת המקרא דוברי העברית היו אנשי הרים וגבעות שמיעוטם דר לחוף הים.² הם הכירו ברגליהם את המדבר, את ההרים ואת בקעת הירדן – אולם רחקו מחוף הים, שם שכנו דוברי לשונות אחרות כגון הפניקית והפלשתית.³ אולי זו אחת הסיבות לכך שהים מופיע בסיפורי המקרא

1. David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*, New York 2011

2. G. W. Ahlström, "Where did the Israelites Live?", *Journal of Near Eastern Studies* 41, no. 2 (1982), pp. 133-138

3. בספר חדשני לזמנו ניסה רפאל פטאי להזים את הדעה בדבר ריחוקם של הישראלים והיהודים הקדמונים מן הים: רפאל פטאי, *הספנות העברית: פרק בתולדות התרבות הארצישראלית בימי קדם*, ירושלים

לעיתים כיסוד מעורר יראה ומאיים, עד שהוא מתייצב ממש כאויבו של האל, שאכן יוצא לקרב נגד הים ויצוריו ואף מכניע אותם. כך מבראשית, רוח אלוהים מרחפת על-פני המים, כדי שנדע מי הוא עליון, ומי מבדיל בין מים למים, ומי כופה את המים להיקוות בגבולות הגדורים להם. והוא האל הבורא את כל יצורי היבשה האוויר והים – גם את התנינים הגדולים, כפי שהדגיש משה דוד קאסוטו בהצביעו על מה שנחשב בעיניו כמאבק מחברי המקרא בעמדתם האלילית של אפוסים הבריאיה של המזרח הקדום, בהם כוחות של ים ותהום מורדים באלי השמיים.⁴ אדם וחווה נבראו בתוך גן שמור היטב בין נהרות והרחק מן הים. הגירוש מגן עדן שבעקבותיו רבה רעת האדם מביא לנו את סיפור הים הראשון הגדול של המקרא – סיפורו של נוח ומשפחתו, והשייט בן מאה חמישים הימים בתיבה העמוסה בנציגיהם של כל הברואים. שוב מוכיח האל את כוחו במי הים, בהצפת היבשה, בבקיעת כל המעינות ובירידת הגשם, והמים מתגלים כיסוד של הרס פוטנציאלי גמור של כל הבריאיה. זהו כמובן ניגוד חריף לחיוניותם של המים לקיום, המודגש בתנאים המדבריים למחצה של ארץ ישראל ושל כבל, שבהן נתחברה הספרות המקראית. המקרא כולל גם סיפורים שבהם טיפת המים מצילה חיים, כגון סיפור נטישת הגר וישמעאל, סיפור אליהו וכמובן כמה מסיפורי הנדידה של בני ישראל במדבר. משה נענש על שההין להרים יד להוציא מים מן הסלע, כביכול בכוחו שלו. הטרנספורמטיביות של סמליות המים מן הטוב המלא אל האובדן הכולל מאפיינת את סמלי התרבות הגדולים כגון אש ומים, דם וחלב, וסמלים אלה משמשים הרגמה לכך שהניגודים הבינאריים מעצבי התרבות שאליהם הפנה את תשומת הלב קלוד לוי-שטראוס הם ביסודם מבניים, ולא תוכניים.⁵ על-כן המים פעם מיטיבים ופעם הורסים, אך הם לעולם מנוגדים להפכייהם: היושב והיבשה.

לאור אזכור סיפור המבול ארשה לעצמי לחרוג מעט מן המסגרת האקדמית המקובלת של המאמר ולהעלות זיכרון אישי, במעין מבט אוטו-אתנוגרפי: בסתיו של שנת 1972, במסע באוטובוס מאסתנבול לטהרן, ראיתי מרחוק את הר אדרט בכיפתו הלבנה המרהיבה. לדי ישיבה אישה ארמנית תושבת טהרן, שסיפרה על מכירה שעלו לפסגת הר אדרט וראו שם את מאובן יונתו של נוח, זו שבישרה לו את קץ המבול ועלה של זית במקורה, ופיסות עץ משיירי התיבה. עד כדי כך מרהיב היה מראה ההר הנישא מעל אזור הגבול שבין תורכיה ואיראן – הקדוש במיוחד לנוצרים הארמניים⁶ – שהטרדתי את נהג האוטובוס האיראני וביקשתי לעצור את הרכב פעמים רבות, היות שהלכנו והתקרבנו להר המפליא ביופיו, וזווית הצילום השתפרה בהתאם. מפגש הסיפור הקנוני מן התנ"ך עם סיפורה הלקוח מחייה של שכנתי למושב האוטובוס הונצחו בתמונות הצילום מזוויות שונות.

*

1938. ראו גם: Max Grunwald, "Juden als Rheder und Seefahrer", *Ost und West* 2, no. 7.

pp. 479-486. (1902).

4 משה דוד קאסוטו, מחקרים במקרא ובמזרח הקדום, א-ב, ירושלים תשל"ב-תשל"ט.

5 מבין שפע כתביו ראו למשל: קלוד לוי-סטרוס, החשיבה הפראית, תרגמה אליה גילדין. מרחביה תשל"ג.

6 James R. Russell, "The Shrine beneath the Waves", *RES: Anthropology and Aesthetics* 51 (2007), pp. 137-138 [136-156].

אימהות שבטי ישראל ואבותיהם שחייהם מסופרים בספר בראשית רחקו מן הים הגדול, כפי שמכונה הים התיכון במקרא, ונעו מנהר לנהר, פרת וחידקל ויאור. סיפור הים הגדול השני בתורה גם הוא הפגנת כוח מטילה אימה של האל, המטביע את פרעה וכל צבאו בים סוף. על-פי שלמה דב גויטיין במאמרו על שירת הנשים בתנ"ך,⁷ שירת הים הושרה תחילה בפי מרים ונלוו אליה משה אחיה ועמו כל העם. בשירה כמה תיאורים רבי עוצמה של פעולת המים, המציגים באופן ברור את המים ככלי שליטתו של האל על השליט הארצי בעל הכוח הצבאי המרשים, פרעה מלך מצרים:

מִרְכַּבְת פֶּרֶעַה וְחִילוֹ יִירָה בֵּינָם וּמִבְּחַר שְׁלֹשִׁי טָבָעוּ בַיָּם סוּף: תִּהְיֶה יָם יִסְיֶמוּ יָרְדוּ בַּמְּצוֹלָת
כְּמוֹ אֶבֶן: (שמות טו, ד-ה). ועוד: וּבְרוּחַ אֲפִיָּה נָעֲרָמוּ מִיָּם נָצְבוּ כְּמוֹ גֵּד נָזְלִים קָפְאוּ תִּהְיֶה
בְּלֶב יָם: (שם, ח); וגם: נִשְׁפָּת בְּרוּחָהּ כְּסָמוֹ יָם צָלְלוּ כְּעוֹפֶרֶת בְּמִים אֲדִירִים: (שם, י).

מן המעבר על הים, כמו יציאה מרחם אלוהית גדולה, מתחילה הולדת עם ישראל כאומה העתידה להתעצב במדבר דווקא.⁸ הים כרחם קוסמי מופיע במפורש בדברי איוב: "וַיִּסָּף בְּדִלְתֵי יָם בְּגִיחוֹ מִרְחֵם יָצָא" (איוב לח, ח), ומדרש ויקרא רבה בפרשה יד, סימן ד, מפתח את רצף הפסוקים מאיוב שם לכלל תיאור פלסטי של הלידה האנושית.

לעומת מופעי הכוח האדירים של האל באמצעות הים, הפרופורציה של מעשיו של האדם הישראלי הראשון שמסופר עליו שנהג מנהג שליט בים, שלמה המלך, היא שונה לגמרי. המסורת המאוחרת מן המקרא יודעת לספר עליו שמשל לא רק בארץ, ובהרמונו ובימים, אלא אף במי התהום השדיים, ובשדים בכלל – וכל זאת בכוח השם המפורש של מי שברא את הימים ושלט בהם שלטון אין מצרים. בים הוביל אליו גם חירם מלך צור אוצרות אגדיים וחומרי בניין מפוארים לשם בנין המקדש המפואר בירושלים, על-פי התכנית האלוהית. לאחר ביקורה עתיר האוצרות והמתנות של מלכת שבא שומעים אנו שמלך ישראל גם הוא מראה את כוחו ואת עושרו בימים: "כִּי אָנִי תִרְשִׁישׁ לְמֶלֶךְ בָּיָם עִם אָנִי חִירָם אַחַת לְשָׁלֹשׁ שָׁנִים תָּבוֹא אָנִי תִרְשִׁישׁ נִשְׂאֵת זָהָב וְכֶסֶף שְׁנֵהָבִים וְקָפִים וְתַכְיִים. פְּעוּלָתוֹ זֶה מִזְכֵּה אוֹתוֹ בְּשִׁבַח הַמַּסַּכִּים: "וַיִּגְדֵּל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה מִכָּל מַלְכֵי הָאָרֶץ לְעֶשֶׂר וּלְחֶכְמָה" (מלכים א, י, כב-כג).

נדמה לי כי סיפור הים התנכ"י המורכב מכולם הוא סיפור יונה, שבו מתייצב היחיד המאמין מול האל, ומנסה – לשווא – לעצב את גורלו כמו ידיו אל מול כוחו של האל המתגלה בים. על הרפתקתו הימית של יונה אנחנו יודעים בוודאות שהתרחשה על גלי הים התיכון, שכן כבר בפרק א, כשמתברר שיונה רוצה להתחמק מן המשימה שהוטלה עליו לקרוא על תושבי העיר הגדולה נינווה כי עלתה רעתם לפני ה', נאמר:

7 שלמה דב גויטיין, "שירת הנשים בתנ"ך", עיונים במקרא, תל-אביב 1963, עמ' 248-253.
8 על הסיפור בתורה כביגרפיה "אישית" של עם ישראל, ראו אילנה פורס, הביגרפיה של עם ישראל: ספרות ולאומיות במקרא, תרגמה מאנגלית מיכל אלפון. ירושלים תשס"א.

"וַיָּקָם יוֹנָה לְבִרְחַת תְּרִשִּׁישָׁה מִלְּפָנָי ה' וַיֵּרֶד יָפוֹ וַיִּמָּצָא אֹנִיָּה בָּאָה תְּרִשִּׁישׁ וַיֵּתֶן שְׂכָרָהּ וַיֵּרֶד בָּהּ לָבוֹא עִמָּהֶם תְּרִשִּׁישָׁה ... " (יונה א, ג). כידוע העלילה מסתבכת, ושוב האל מפעיל את הים כדי להטיל את מרותו על מי שמנסה להמרות את פיו: "וְהָיָה הַטִּיל רוּחַ גְּדוֹלָה אֶל הַיָּם וַיְהִי סֶעַר גָּדוֹל בַּיָּם וְהָאֹנִיָּה חֲשָׁבָה לְהִשָּׁבֵר" (שם, ד), וכידוע כהשלמה לסערה הגדולה האל ממנה דג גדול שבולע את יונה עד שהוא מתרכך, מתפלל ומוקא על-ידי הדג אל היבשה. הופעתו של הדג הגדול, הממונה על-ידי האל, מהווה המשך לעלילת הכנעת יצורי הים האדירים בספר בראשית שיש לה גם הרעיונות דמויות לוותן ובהמות בספר איוב. בזכות העמקתו בנפש היחיד המתניב מול גורלו ואלוהיו, סיפור יונה זכה גם לפיתוח מרתק במיוחד בספר הים הגדול של הספרות המודרנית, מובי דיק של הרמן מלוויל.⁹

במעבר מן הספרות המקראית לספרות חז"ל ממשיך להתקיים דימוי המאיים של הים, ושוב הוא מייצג את האל בהתמודדות עם מלך בשר ודם שליט על ממלכה גדולה, במקרה זה האימפריה הרומית, טיטוס, שיש מקום להשוותו לפרעה מלך מצרים.¹⁰ אולם בסיפור המפורסם על מותו של טיטוס, המצוי גם בשרשרת סיפורי החורבן בסיום מסכת גיטין שבתלמוד הבבלי, וגם במדרש האגדה הארץ-ישראלי ויקרא רבה כב, ג, רק הוא עצמו הופך למטרת הנקמה האלוהית, ולא חילו עמו.¹¹ כך מתואר מסעו של טיטוס בים חזרה מארץ ישראל לרומא, בנוסח הסיפור בויקרא רבה, בנוסח הפנים של מרגליות:

מה עשה [טיטוס] כינס כל כלי בית המקדש ונתנן לתוך גרגותני¹² אחת וירד לו לספינה. כיון שירד מחא נחשולא בימא אמ': דומה אני שאין כוחו שלאולה שלאומה זו אלא במים, דור אנוש לא פרע מהם אלא במים, דור המבול לא פרע מהן אלא במים, דור הפלגה לא

9 הרמן מלוויל, מובי דיק, תרגם מן האנגלית גרשון גירון, תל-אביב 2009; ראו דיונה המעמיק של אילנה פרדס: Ilana Pardes, *Melville's Bibles*, Berkeley CA 2008.

10 הפרשנות המסורתית פיתחה את הקשר בין הדמויות, לדוגמה (על-פי מאגר המידע של מפעל השו"ת של אוניברסיטת ברא-אילן): צפנת פענח, שמות פרשת בשלח; כלי יקר, שמות פרשת בשלח פרק טו; משיבת נפש, דברים פרשת כי תבא פרק כח.

11 הסיפור נידון בכמה מחקרים: Galit Hasan-Rokem, "Within Limits and Beyond: History and Body in Midrashic Texts", *International Folklore Review* 9 (1993), pp. 5-12; eadem, "Rumors in Times of War and Cataclysm: A Historical Perspective", in Gary Allan Fine, Véronique Campion-Vincent, Chip Heath (eds.), *Rumor Mills: The Social Impact of Rumor and Legend*, New Brunswick 2005, pp. 31-52; Joshua Levinson, "Tragedies naturally performed: fatal charades, parodia sacra, and the death of Titus", in Richard L. Kalmin and Seth Schwartz (eds.), *Jewish Culture and Society under the Christian Roman Empire*, Leuven 2003, pp. 349-382; Israel J. Yuval, "Jews and Christians in the Middle Ages: Shared Myths, Common Language", in Robert S. Wistrich (ed.), *Demonizing the Other: Antisemitism, Racism and Xenophobia*, Amsterdam 1999, pp. 88-107.

12 על-פי מרגליות ומילונים זהו סל גדול.

פרע מהן אלא במים, פרעה וכל חילו לא פרע מהן אלא במים, אף אני כיון שהייתי בתוך ביתו וברשותו לא היה יכול לעמוד בי ועכשיו לכן [כך!] קדמני. אמ' לו הקב"ה: חיך, בברייה פחותה מכל מה שבראתי מששת ימי בראשית אני פורע מאותו הרשע. מיד רמו הקב"ה לים ועמד מזעפו.

טיטוס, כמנהג עובדי האלילים וכאמונתם, סבור שאין אלוהי ישראל אלא אל הים, מין פוסידון של היוונים או נפטון של הרומאים, ואילו האל, הממשיך בהתנהלותו כאל הרב ריבו מול מלכים כגון פרעה ומול יצורים מיתולוגיים כגון תנין ורהב, נגרר למאבק יוקרה עם טיטוס ומחליט למרוד לו כמידתו ולהורגו בקטן שביצורים – היתוש – וכתוצאה מכך מסיר מעל טיטוס באופן זמני את איום הים האלים, בלשון המחזירה אותנו לסיפור יונה: "מיד רמו הקב"ה לים ועמד מזעפו" (ויקרא רבה, כב, ג; השו"ת יונה א, טו).

טיטוס מוביל על פני הגלים את כל כלי בית המקדש, שאחר כך צוירו כצורתם על שער הניצחון של טיטוס ברומא.¹³ הסיפור מנציח גם את משא הניצחון – כמקובל אצל מנצחים – של טיטוס בשובו לרומא: "כיון שהגיע לרומי יצאו בני רומי וקילסו אותו ניקיטא ברבריה.¹⁴ מיד הסיקו לו את המרחץ ונכנס ורחץ".

הסיפור מסתיים אמנם בהענשת טיטוס באמצעות יתוש החודר למוחו כעונש על כך שחדר הוא לקודש הקודשים וטימא אותו בהשכיבו שתי זונות על המזבח. אולם גם כאן מראה האל כוחו במים, אכן במים מתורבתים ולא במי הים הפראיים, ויתר על כן, מתורבתים על דרך הרומאים, כמי מרחץ, בעקיפין ולא בדרך ישירה. כך האל מתגלה כמי ששולט בכל סוגי המים הן בים הלא מתורבת אותו הוא מחליט להרגיע והן במי המרחץ המתורבתים ואפילו בנוזלי המשקה שמוזגים לטיטוס.

כיון שיצא [מן המרחץ] מזגו לו דיפלופטורין [כוס כפולה] שלאחר המרחץ וזימן לו הקב"ה יתוש אחד ונכנס לתוך חוטמו והיה אוכל והולך עד שהגיע למוחו, התחיל מנקר בתוך מוחו וכו'.

וכמו כדי להשלים את הדו־שיח עם סיפור יונה, גם סיפור טיטוס מסתיים ביונה, אלא שזו יונה ממש, ציפור ששמה כשם הנביא, ציפור שבישרה את סוף המבול בסיפור נח והתיבה:

אמ': קראו לרופאים ויפצעו מוחו שלאותו /של אותו/ הרשע ואדע במה אלוה שלאומה /של אומה/ זו פורע מאותו הרשע. מיד קראו הרופאים ופצעו את מוחו ומצאו בו כמין גוזל בן יונה והיה לו משקל שני ליטריין. - - פרח יתוש פרח נשמתיה דטיטוס הרשע.

13 על הקשר בין אגדת מות טיטוס והמסורות על אוצרות המקדש, ראו עוד במאמר שצוטט לעיל בהערה 11: Hasan-Rokem, "Rumors". קשת טיטוס זכתה לאחרונה לתשומת לב של קבוצת מחקר בראשותו סטיבן פיין, המתמקדת בשחזור גיוני העיטורים שעל הקשת. ראו <http://yu.edu/cis/activities/arch-of-titus>

14 מנצח הברברים.

תוך כדי האירועים כבדי המשקל הללו חצה טיטוס את הים התיכון מזרחה כדי להחריב את ירושלים ומקדשה, ושב כמנצח לרומי על פני הים התיכון שמשמש בסיפור מרחב ביניים שבין המלכות הזרה לבין ארצו של המספר, ארץ ישראל. מרחב הביניים הזה הוא גם מרחב התקשורת המוביל מן המקום האחד לשני, ממרכז העולם הירושלמי למרכז העולם הרומי, ושני המרכזים הללו מקבלים יתר תוקף ויתר משמעות באמצעות גשר המים הנמתח ביניהם ועליו שט לו טיטוס ושללו עמו.

הסיפור מגלגל את הבעיה הלוגית והתיאולוגית הנפערת בעולמם של מי שאלוהיהם הוא מלך העולם ובוראו, מכניע מפלצות הים ושליטי הממלכות, אולם אינו יכול להציל את ביתו בירושלים מן החורבן ואת עמו מן ההשלכות הקשות של חורבן זה.¹⁵ גם כל מערכות ההסברים התיאודיציוניות המצדיקות את הדין בשל חטאי העם אין בהן כדי לפתור את המתח הזה שבין אל, האמור להיות אל תבל ומלואה, ומתגלה לעיתים כאל השבט המקומי הירושלמי החלש מול אויבו.

הקשר בין הים התיכון לבין סיפורי החורבן מקבל מימוש טראגי עוד יותר בסיפור אחר במדרש איכה רבה (ושוב במקבילה בתלמוד הבבלי במסכת גיטין):

אספסינוס – שחיק עצמות – מילא שלש ספינות אנשים ונשים מגדולי ירושלים העמידן לקלון ברומי. כיון שירדו לים אמרו: לא דינו שהעסנו אלהינו בבית מקדשו, אלא אף בחוצה לארץ אנו הולכים להכעיסו. אמרו לנשים: רוצות אתם בכך, אמרו להם: לאו. אמרו: ומה אלו שדרכם לכך אינן רוצות, אנו עאכ"ו [על אחת כמה וכמה], אמרו להם: תאמרו אם אנו משליכים עצמינו לים, יש לנו חלק לעה"ב [לעולם הבא]. העיר הקב"ה עיניהם בפסוק הזה: אמר ה' מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים (תהלים סח כג). הספינה הראשונה אמרה: אם שכחנו שם אלהינו ונפרוש כפינו לאל זר (שם, מד כא), והשליכה עצמה לים, השנייה אמרה: הלא אלהים יחקר זאת כי הוא יודע תעלומות לב (שם, כב), והשליכה עצמה לים. השלישית אמרה: כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה (שם, כג), והשליכה עצמה לים. ורוח הקודש צווחת ואומרת על אלה אני בוכיה (איכה רבה פרשה א, מהדורת בובר, עמ' 81-82).

הנוסח במסכת גיטין בתלמוד הבבלי מקצין את קידוש השם שעל הים:

מעשה בארבע מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון. הרגישו בעצמם למה הם מתבקשים. אמרו: אם אנו טובעים בים אנו באים לחיי העולם הבא? דרש להם הגדול שבהם: אמר ה' מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים, [ופרש] מבשן – מבין שיני אריה, "אשיב ממצולות ים"

15 עדיאל שרמר, שעסק בסיפור זה, טען שלא בצדק שלפניו לא התייחסו לבעיה תיאולוגית שהסיפור מעורר, בעיה שעסקתי בה בשני מאמריי המצוטטים לעיל בהערה 11, ראו: Adiel Schremer, *Brothers Estranged: Heresy, Christianity, and Jewish Identity in Late Antiquity*, New York, pp. 29-30, ובמיוחד הערה 28 בעמ' 162.

אלו שטובעים בים. כיון ששמעו ילדות כך קפצו כולן ונפלו לתוך הים. נשאו ילדים קל וחומר בעצמם ואמרו: מה הללו שדרכן לכך – כך, אנו שאין דרכנו לכך על אחת כמה וכמה. אף הם קפצו לתוך הים, ועליהם הכתוב אומר: כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו כצאן טבחה (גטין נז ע"ב).

נראה שסיפורי חורבן בית שני וחורבן ביתר, שבהם מקדשים את השם בקפיצה לים, ממשיכים במובן מסוים את הרעיון המקראי שהאל שולט בים והופך את הים לכלי זעמו, כשהפעם הזעם מופנה כלפי פליטי ירושלים ויהודה. כמו ברבים מסיפורי קידוש השם, מובעים בסיפורים שהבאנו רגשות מעורבים של אימה ומרירות כלפי מנת הסבל שאינה נראית תמיד מידתית לגודל העוונות שעליהם נענשים כביכול, מצד אחד, ומצד אחר התקווה שבה נתלים האומללים של הישארות נפשם בזכות המעשה הנואש. הסיפור הבא ממדרש איכה רבה, שהוא פחות דרמטי מקודמיו, מדגים יפה את היות הים כלי פעולה בידי האל:

מעשה במרים בת תנחום שנישבת ופדאווה בעכו והביאו חלוק אחד וירדה לטבול בים ועלה הים והציף את כליה והביאו לה אחר וירדה לטבול. עלה הים והציף את כליה, כיון שראתה כך אמרה: הניחו לגבאי לגבות את חובו (איכה רבה פרשה א, מהר' בובר עמ' 87, שם מעיר בובר על חילופי הגרסה שאין מהם נפקא מינא לדיוננו).¹⁶

כלומר, האישה מבינה שגזלת חלוקה היא מעשה מכוון של עונש, ואז יכול הסיפור להסתיים במסר המרגיע והמביא סדר אל העולם הכאוטי השורר בדרך כלל במדרש חורבן זה: "כיון שצידקה עליה את הדין רמו הקב"ה לים והחזיר לה את כליה" (שם). סיום הסיפור בצידוק הדין בפי מרים בת תנחום מאיר באור אירוני את מושג צידוק הדין, בהיותו מוסב על חפץ שאובדנו קל, יחסית למקרי האובדן המתוארים בסיפורים המרטירולוגיים החמורים הקודמים לו, הכוללים את גורלן המר של שתיים שירדו מגדולתן מאגרא רמא לבירא עמיקתא:¹⁷ מרים בת תנחום אם שבעת הבנים שאיבדה את כולם (שם, עמ' 84-85, ומרים בת נקדימון, בת העשירים שנישאה לגדול בישראל וסופה מלקטת שעורים מבין טלפי הסוסים (שם, עמ' 86). בא הים ושוטף כביכול את כל הצער הזה בסיפור שבו ממד צידוק הדין מיועד להביא את מידת השוויון לטקסט, ורק עוצמת הים ככלי בידי האל עשויה להכניס את הסיפור הטריטוריאלי-כביכול לממדים קוסמיים.

*

16 ראו מקבילה מעניינת על מלכה לא יהודייה בלתי מזוהה שהמעשה מביא אותה להכרה בכוחו של האל: ירושלמי בבא מציעא ב, ה. תורה לחיים וייס ולנעה ולדן על ההפניה.

17 אביגדור שנאן, "גלגולה של אגדת חז"ל – מעשה בבנו של דואג בן יוסף", מחניים 7, תשנ"ד, עמ' 75-70, קובע אמרה זו כמעין מוטו לשרשרת הסיפורים כולה. ועתה בספרו אלפי שנאן: מבחר מאמרים ותגובות תלמידים, דליה מרקס וגילה וכמן (עורכות), תל-אביב 2014, עמ' 157-166. הספר טרם היה לפניי בעת כתיבת המאמר.

רפאל פטאי היה ראשון המוכתרים, בשנת 1934, בתואר דוקטור של האוניברסיטה העברית, ואת עבודתו שעסקה בתחום הפולקלור הקדיש לנושא המים.¹⁸ בשנת 1938 פרסם ספר ושמו "הספנות העברית: פרק בתולדות התרבות הארצישראלית בימי קדם", ועל דף השער רשם את ההקדשה "לפתיחת שער לציון בנמל תל-אביב".¹⁹ לפי ניסוח זה ראה פטאי בנמל תל-אביב החדש דאז, שנפתח רשמית ב-23 באפריל 1938 – ודרך אגב האונייה האחרונה הגיעה אליו ב-25 באוקטובר 1965 – פתח לים גם לירושלמים. בספרו הנ"ל הקדיש פטאי פרקים להיבטים המעשיים של הספנות כפי שמצאם במקורות העבריים הקלאסיים, כמו גם להיבטים מסחריים, משפטיים ואחרים של הים בחיי בני אדם, וקינח במשלים ובאגדות על ספינות. אביא כאן אחד הסיפורים המובאים אצל פטאי להדגמת קשר מיוחד בין חסידים וצדיקים והים. בהמשך לנאמר לעיל, גם כאן הים הוא כלי שרת לסדר האלוהי שבעולם, אלא שכאן היבט הסדר המובלט הוא צד החסד וההצלה. בסיפור המובא ממדרש אבות דרבי נתן נוסח א פרק ג, הים משמש ככלי בריקה, מעין משפט אלוהים המבדיל בין טובים לרעים:

מעשה בחסיד אחד שהיה רגיל בצדקה. פעם אחת הלך וישב בספינה. בא רוח וטבע ספינתו בים. ראהו רבי עקיבא ובא לפני בית דין להעיד על אשתו להינשא. עד שלא הגיע עת לעמוד בא אותו האיש ועמד לפניו. אמר לו: אתה הוא שטבעת בים. אמר לו: הן. ומי העלך מן הים? אמר לו: צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. אמר לו: מאין אתה יודע? אמר לו: כשירדתי למעמקי מצולה שמעתי קול רעש גדול מגלי הים שזו אומר לזו וזו אומר לזו: רוצו ונעלה את האיש הזה מן הים שעשה צדקה כל ימיו. באותה שעה פתח ר' עקיבא ואמר: ברוך אלהים אלהי ישראל שבחר בדברי תורה ודברי חכמים שדברי תורה ודברי חכמים קימין הם לעולם ולעולמי עולמים שנאמר "שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו" (קהלת יא, א), ועוד כתב "צדקה תציל ממות" (משלי י, ב).²⁰

בסיפור זה מתגלה המתח בין שני הקטבים. מצד אחד הים מצטייר כאן, כמו שכבר ראינו בסיפורי המקרא ובסיפור על טיטוס, למשל, לא רק כבימת ביצוע משפטי האלוהים אלא גם כמקום של כאוס אפשרי ואולי מקום שמבטא את הלא ידוע, המודחק, המאיים. יחד עם זאת מסתיים הסיפור, כמו סיפור צידוק הדין לעיל, בהסדר המחזיר לעולם שיווי משקל וסדר צודק. אף בסיפורים עבריים אחרים נמצא ביחס לים את הדינאמיקה שעל פיה הוא מוצג מצד אחד כמקום מתוח ומסוכן של עולם הפוך ומקביל בעת ובעונה אחת, שהרי כל היצורים הקיימים על היבשה יש להם תמונת ראי בים.²¹ ומצד אחר גליו עשויים בסופו של דבר להביא עמם תשועה מפתיעה המגיעה כביכול משום מקום, שום מקום שהוא בתודעת המאמינים מידי האל.

18 רפאל פטאי, המים: מחקר לידיעת הארץ ולפולקלור ארצישראלי בתקופת המקרא והמשנה, תל-אביב תרצ"ו.

19 ראו הערה 3.

20 חיים וייס ציין בפניי שבכמה נוסחים גיבור הסיפור הוא ר' עקיבא עצמו, כגון באסופת הסיפורים של מרקוס ליהמן, ר' עקיבא, מעובד על ידי פלק הילפרין, תל-אביב 1964, עמ' 101-104.

21 עלי יסיף, סיפורי בן סירה בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 250.

הים כמקום של אי ידיעה וכמקום ללכת בו לאיבוד, כשהתוצאות נעות בין זכייה גדולה לבין אובדנים איומים, עולה בנושא תכוף בסיפור העברי שלאחר תקופת חז"ל, כשהסיפור העברי מתארך לצורות ארוכות ומורכבות. מפאת צמצום המקום אסתפק בדוגמאות מעטות מקובץ אחד בלבד.²²

בקובץ סיפורים ימי ביניים הידוע בשמו "מדרש עשרת הדברות",²³ אחרי הקדמה הנתונה בעולמות עליונים ומיתולוגיים הקשורים במתן תורה ובמתן עשרת הדברות, הסיפור הראשון העוסק בעולמנו, במובן של עולם מוכר למספרים ולקהליהם, עולם שהוא בבחינת בן זמנם, מסופר "מעשה בתינוק אחד שהיה פורש בים ונכנס בספינה ובאותה ספינה היו משבעים אומות".²⁴ הסיפור מפתח גרעין עלילתי המצוי כבר בכמה ממקורות חז"ל והוא קרוב לסיפור יונה. התינוק, או בלשוננו הנער, נקלע למצב מעין זה של יונה כשהוא נרדם בשעת הסערה, למרות שאין הוא אשם בסערה כמו הנביא הסרבן, אבל כמו הנביא, תפילתו לאלוהי ישראל מקיימת אותו ואת שאר נוסעי האונייה.

סיפור ארוך ומפותח הרבה יותר באותו קובץ, הכרוך גם הוא בשייט, הוא הסיפור על האיש שלא נשבע מימיו, כמצוות אביו על ערש דווי.²⁵ זהו סיפור שעלילתו המורכבת כוללת את מאסר האיש מצד אחד ואת חטיפת אשתו וילדיו מצד אחר, והתרתו בסוף טוב שבו המשפחה מתאחדת. אמנם בנוסח הסיפור המובא בכתב יד פריס אשתו נחטפת בידי קברניט של ספינת נהר ולא ספינת ים, אולם רוחב היריעה וההסתבכויות הנוראות של אשת האיש וילדיו, כמו גם הסוף הטוב המגיע כגמול על שקיים את הדיבר "לא תישא" בהימנעו מן השבועה, הולמים יותר קנה מידה של ים.

אב דגם לסיפורי ימי הביניים העבריים שהים במרכזם הוא סיפור הקשור לפסוק שכבר צוטט לעיל בסיפור ממדרש אבות דרבי נתן, והוא "שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו" (קהלת יא, א).²⁶ לסיפור זה הקדיש מורנו דב נוי את מאמרו המופתי על הסתגלותם של טיפוסי סיפורים בינלאומיים לתרבות היהודית.²⁷

22 לדיון נוסף בסיפורים עבריים מימי הביניים בנושא הים, ראו: עלי יסיף, "הים: ממציאות גיאוגרפית למרחב מנטלי בסיפורי עם עבריים של ימי הביניים", בתוך: מגוון דעות והשקפות על המים, אהרון קציר (עורך), רחובות תשס"ד, עמ' 95-109.

23 דב נוי, "טיפוסים בין-לאומיים במדרש עשרת הדברות", בתוך: דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, כרך ב, עמ' 353-355; יוסף דן, הסיפור העברי בימי הביניים: עיונים בתולדותיו, ירושלים תשל"ד, עמ' 79-85; עלי יסיף, כמרגלית במשבצת: קובץ הסיפורים העברי בימי הביניים, תל-אביב תשס"ד, עמ' 10-16; ענת שפירא, מדרש עשרת הדברות: טקסט, מקורות ופירוש, ירושלים תשס"ה, ושם מראי מקומות רבים.

24 אני מצטטת ממהדורת ענת שפירא של כתב יד פריס של החיבור, עמ' 36-37, וראו במיוחד הערתה המפורטת מס' 34 בעמ' 36 בדבר מקורות ומקבילות הסיפור ומחקרים שעסקו בו.

25 שפירא (הערה 23), עמ' 54-59.

26 שפירא (הערה 23), עמ' 64-67.

27 Dov Noy, "The Jewish Versions of the Animal Languages Folktale (AT 670) – A Typological-Structural Study", *Scripta Hierosolymitana* 22 (1971), pp. 171-208.

הסיפור מתחיל, שוב בנוסח כ"י פריס של מדרש עשרת הדברות, כך: "ומעשה באדם אחד שהיה לו בן, וכשמת צוהו ואמר לו: כל ימיך זרוק פתך במים ואל תאכלנו יחיד".²⁸ המטאפורה של הפסוק מספר קהלת מתפרשת אם כן פירוש קונקרטי, ממשי. ובהמשך הסיפור כלשונו: "כשמת אביו היה הבן מקיים מצותו, והיה רגיל דג אחד לבוא אצל פתו ואוכלו עד שנ[ת]גדל אותו הדג מאד והיה רודף דגים אחרים ואוכלן. כשראו הדגים כך, הלכו אצל לויתן".²⁹ מכאן ואילך הדגים מתלוננים אצל לויתן שהוא מלכם, לויתן קורא לדג הרודף את האחרים, והדג מספר על האיש המאכיל אותו. לויתן מבקש לראות את האיש, הדג מביאו אל לויתן, והאיש מספר למלך הדגים שהוא מקיים את מצוות אביו המת. מלך הדגים מעניק לאיש גמול על כיבוד אב — זה כמובן הדיבר אליו מתייחס הסיפור בקובץ — והוא מלמדו את שפת בעלי החיים. מכאן ואילך מסתבר גיבור הסיפור בעקבות ידיעת לשון בעלי החיים, כשהסיפור כולו טבול במגמה אנטי-פמיניסטית חריפה ולא נעימה. ולמרות שרוב האירועים בהמשך הדברים מתרחשים ביבשה, הרי העובדה שהכאוס השתלט על חייו של האיש בעקבות עניין ימי לגמרי ממשיכה להדהד בו לאורכו.

נדמה שההתייידות הממשית של הסיפור העברי בימי הביניים עם הים מתרחשת דווקא בסוגה הפחות ספרותית-עממית של הכרוניקה. כוונתי להגעת צאצאי משפחת אבו אהרון הבבלי ללחופי דרום איטליה כפי שהיא מתוארת ב"מגילת אחימעץ".³⁰ ההתיישבות היהודית ללחופי הצפוניים של הים התיכון אמנם אינה מתחילה במאה העשירית אלא הרבה קודם, אולם רק בימי הביניים — בניגוד לסיפורים המפוזרים בספרות חז"ל שבהם אמנם אפילו המשיח שרוי בשערי רומא (בבלי סנהדרין צח, ע"א), כשמצבו העלוב כגולה ופצוע מודגש מתקיימת התיישבות מסודרת בעלת אופק של התבססות שיש בה גם נימה של היכרות אינטימית עם הים עצמו ועם הפוטנציאל שלו בתקשורת בין ארצות ובין בני משפחה הפוזרים מעבריו השונים.³¹ הים התיכון, מקום של יראה וחרדה, מקום של כאוס ובלבול, יתגלה במשך הדורות כאגן של ישועה גדולה ליהודים הנאלצים להעתיק מפעם לפעם את מקומות מגוריהם. כך, לאחר הגירוש מספרד בסוף המאה החמש עשרה, נמצא להם מפלט הן בצפון אפריקה, הן באיטליה ובממלכה התורכית העות'מאנית שבקצה האחר של אותו ים. מכאן מתחילה מסכת החיים העשירה והמורכבת דוברת הספרדית, העורגת לספרד אך העוגנת בטח לחופי תוגר, ומכאן ואילך תקומת אותו עולם תרבותי עשיר לו הקדישה חברתי, שלה מוקדש ספר זה, את עיקר מחקרה החשוב והמבורך שעוד עתידים לו חידושים והפתעות.

28 שפירא (הערה 23), עמ' 64.

29 שם, שם.

30 ראו מהדורתו הדרו לשונית של ראובן בונפיל: Robert Bonfil, *History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle: The Family Chronicle of Ahima'az ben Paltiel*, Leiden 2009.

31 Fernand Braudel, *The Mediterranean in the Age of Philip II*, 2 vols, New York 1972; idem, *Memory and the Mediterranean*, New York 2002.

אני מבקשת לסיים מסה אישית זו במחווה אישית עוד יותר, ולהקדיש לתמר בדיעבד שיר משלי הנוגע לנושא שעסקתי בו כאן.³²

ים תיכון

לֹאֵן בּוֹרַחַת רוּחִי מִן הַגּוֹף,
לְסִלּוֹנִיקִי
אֲנִי חוֹבֶשֶׁת מַצְנַפֶּת שֶׁל כֶּלֶה
יְהוּדִיָּה.
כְּנִסִּיּוֹת אֲדָמוֹת
עוֹצְמוֹת דְּלֹתוֹת בְּפָנַי בְּסִלּוֹנִיקִי
שְׂרִיחָהּ הַבִּיזָנְטִי צוֹרֵב אֶת עוֹרִי.
גְּלִי הָאוֹקֵינוֹס הָאֶטְלָנְטִי
בְּמַעֲמָקֵי הַיָּם הַתִּיכוֹן
שָׁכְחוּ אֶת מְכוֹרֵתָם הָאוֹקֵינִית,
בְּשָׂרֵי מַחֲכָה
לְשׁוֹב רוּחִי מִן הַשּׁוֹקִים הָעֲשָׂנִים.

32 גלית חזן-רוקם, אשת לוט, תל-אביב 1989, עמ' 15.